
УДК 811.161.2:81'42

О.Р. Сенькович

Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ІСТОРИОСОФІЯ ВИВЧЕННЯ МОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ 20 — 30-х рр. ХХ ст.

У статті здійснено огляд історіографії та історіософії вивчення мови української художньої прози ХХ ст. як знакового фрагмента історії української літературної мови. Простежено тяглість і змінність традиції мовознавчого дослідження відповідних текстів у координації з висвітлюваною в них соціально значущою проблематикою, а також відповідно до актуальних парадигм лінгвістичного аналізу прозового художнього тексту.

Ключові слова: історіографія, історіософія, лінгвостилістика, мова художньої прози 20—30-х років ХХ ст., методика лінгвістичних досліджень, лінгвістична парадигма.

Художня проза 20 — 30-х років ХХ ст. — знаковий фрагмент історії української літературної мови. Із соціально-психологічним характером цієї прози, ментально зануреної в історичну й психологічну добу її творення, а також зі зміною лінгвістичних (зокрема й лінгвостилістичних парадигм) дослідження художнього тексту пов'язана проблематика й методика її мовознавчих досліджень.

Початком вивчення мови української художньої прози названого періоду можна вважати 30-ті роки ХХ ст., коли з'явилися перші розвідки про творчість Івана Ле (І. Кириченко), Остапа Вишні (М. Осипів), І. Микитенка (О. Ізюмов). Однак цей досвід був достатньо епізодичним. Істотно він збагатився у 1950 — 1960-х рр., коли предметом мовознавчого розгляду спочатку спорадично, а згодом дедалі активніше ставали образні засоби та мовностилістичні особливості творів А. Головка «Бур'ян» (М.Ф. Гретченко, В.С. Лимаренко, Н.Ф. Королевич), Ю. Яновського «Верш-

© О.Р. СЕНЬКОВИЧ, 2019

ники» (І.К. Білодід), С. Скляренка «Шлях на Київ» (І.І. Бондаренко), П. Панча (А.П. Коваль), О. Десняка (І.В. Сенчук, І.І. Бондаренко). Здебільшого ці студії побудовані за рівневим принципом (насамперед це стилістика синтаксичних та лексико-фразеологічних одиниць і явищ), а основний метод дослідження рівневих мовних засобів — описовий. С.Я. Єрмоленко вважає, що такий підхід «фактично відповідає сутності поширеної в дослідженнях 50-х рр. ХХ ст. формули *мова і стиль N*» [4: 26].

Типову з цього погляду модель пізнання мови художньої прози представлено у праці І.К. Білодіда «Мова і стиль роману Ю. Яновського «Вершники» (1955). У ній індивідуально-стильові особливості конкретного твору з'ясовано через аналіз емоційно-експресивної природи образно-тропеїчних засобів, лексики (виробничо-професійної, військової і публіцистичної, побутової), синтаксичних структур (асоціативних, усно-народних, публіцистичних, монологічних) тощо [1: 13]. Новаторським у цій праці стало акцентування ідеологічного змісту тропів, соціального наповнення алегорій, реалістичності описів природи. Диференційними ознаками ритмомелодики твору визначено чергування еліптичних речень, вставних слів, наявність зовнішньої (авторської) характеристики мови персонажів, фігур переліку, повтору, використання оповідного синтаксису тощо [1: 47 — 88]. І.К. Білодід уперше спостеріг та узагальнив, що актуалізована у мові роману «Вершники» виробничо-професійна лексика — це важлива лексична група, «яка в роки першої п'ятирічки вийшла з вузької, спеціальної сфери вжитку» [1: 101]. Це явище було характерне також для ідіостилю Івана Ле («Інтеграл» — індустріальна термінологія), О. Копиленка («Народжується місто» — будівельна термінологія). Важливою констатацією стала теза про роль спеціальної лексики, яка «допомагає авторові конкретизувати, локалізувати те середовище, з якого вийшли його дійові особи» [1: 102]. Це переконливо доведено на прикладі лексики позначення рибальського й робітничого побуту [1: 107 — 109]. Згодом В.М. Русанівський поглибив ці спостереження, констатувавши, що романтична манера письма Ю. Яновського закривала доступ у мову його прози просторічним елементам, і це сприяло його визнанню як «законодавця української літературної мови 20 — 30-х років» [10: 317]. Таке узагальнення методологічно корелює із сучасною тезою про огранювальний вплив індивідуальної мовотворчої практики на літературну мову, коли «органічно відчуваючи внутрішню гармонію мови, її здатність до послідовного й умотивованого саморозвитку, письменники не суперечать мовній традиції, а вдосконалюють її, досягають максимальної виразності вислову, оперуючи тими засобами мововираження, які актуальні для їхнього часу» [11: 18].

Традицію рівневого дослідження стилістики художньої прози 1920 — 1930-х років не втрачено й на початку ХХІ ст., зокрема її продовження й розвиток засвідчила дисертаційна праця М.Ф. Гретченко [2]. Ідіостильову специфіку роману А. Головка «Бур'ян» дослідниця простежує на рівні синтаксису: докладно аналізує стилістичні особливості форм

присудків, неповних речень, невласне прямої мови, переконливо доводити переважання усно-розмовних синтаксичних структур над книжно-літературними.

Із середини 1960-х років структурно-рівневий підхід дещо периферизується, натомість набуває актуальності вивчення художнього прозового тексту з *позицій історії мови*, засвідчене в «Курсі історії української літературної мови». Природно, що такий ракурс дослідження максимально скоординований з урахуванням історичної специфіки доби творення тексту, особливостей тематики, проблематики, актуальних для конкретного історичного періоду. Тому мовознавці, розглядаючи особливості та основні жанрово-стильові тенденції мови прози 20-х рр. ХХ ст., зважають також на зміну жанрових форм прози, що не могла не позначитися на стилістиці конкретних текстів. Найбільш показово це виявилось в контексті переходу від малих до великих літературних форм, коли втратився суспільний запит на прозові мініатюри, натомість більш популярними стали оповідання, повісті, романи (А. Головка, П. Панч, О. Копиленко, О. Досвітній, М. Ірчан, Г. Коцюба, Остап Вишня). Основні теми творів цього періоду — героїка революції і громадянської війни, класова боротьба, формування ідеології.

Загалом визначальними для художньої прози 1920 — 1930-х рр., як концептуально узагальнила З.Т. Франко, стали такі тенденції: 1) інтенсивне запровадження в мову художньої літератури структурних типів розмовного мовлення; 2) активне уведення в мовну структуру творів діалектних одиниць; 3) орієнтація на традиційну літературну практику з відображенням нових мовних рис доби [5: 49]. Знаковими представниками народнорозмовної орієнтації дослідниця вважає А. Головка, І. Сенченка, В. Минка, «звертання яких до розмовної мови пояснюється не тільки словесно-художніми шуканнями, а й належністю їх до певної говіркової території, зв'язком з певним діалектом» [5: 50]. Щодо використання елементів діалектної мови найпоказовішою визначено художню практику письменників Закарпаття (А. Маркуша, В. Ганджеш) [5: 58], а також Г. Хоткевича (говір Гуцульщини). Водночас дослідники виявляють, що в кінці 1920-х рр. тенденція до орієнтації письменників на народні говори та стилізації під фольклорну мову помітно послаблюється [5: 112].

Упізнавані жанри української прози 1920 — 1930-х рр. — виробничий роман, твори на сільську та історико-революційну тематику, сатирична проза. У «Курсі історії української літературної мови» цей об'ємний корпус стратифіковано на шість жанрово-стильових різновидів мовної організації художньої прози: виробничий роман та повісті; твори на сільську тематику; історико-революційні твори; історичні твори; сатирично-викривальні твори; науково-фантастичні твори. Основний критерій їх лінгвостилістичної диференціації — це виділення семантичних класів лексики, фразеології, тропів (порівнянь, епітетів).

Диференційними мовностилістичними особливостями виробничого роману та повісті 1930-х рр. (І. Кириленко, Ю. Шовкопляс, А. Шиян,

Г. Епiк, В. Кузьмич, С. Складенко, Г. Коцюба, Я. Баш, О. Копиленко, Н. Забіла, О. Донченко) дослідники визначають гіпертрофоване вживання спеціальної лексики, що часто перенасичує мовоописи-типизації робітничого середовища [5: 114 — 115]. Осмислюючи глибинні мотиваційні механізми й причини такого надуживання, Г.П. Їжакевич робить висновок, що акцентована взаємодія батальної й виробничої лексики була пов'язана з асоціацією з фронтом, передовою, з ідеологією праці як боротьби. У мові художньої прози, як і в тогочасній мовній практиці загалом, ці тенденції відбиті в численних публіцистично забарвлених ставках зворотах (*рядовий бригади; бій за чавун; фронт металургії; воювати за темпи*), що є безсумнівними мовними знаками доби. Також публіцистичне часово марковане звучання мають активно вживані у мові виробничого роману складноскорочені слова (*соцмісто, профрада, жінорг, ДГЕС*), заклики, цитати з офіційно-ділових текстів (резолюції, заклики, звернення) [5: 117 — 118].

Тематичне корелювання лексики з жанром і темою твору актуальне і для дослідження прози на сільську тематику (А. Головка, К. Гордієнко, Я. Качура, О. Десняк, Г. Епiк). Максимально функціонально навантаженими тут є слова із лексико-тематичних груп «назви сільськогосподарського знаряддя», «назви соціальних верств населення і відносин між ними», «назви сільськогосподарського побуту». Усно-розмовні лексика та фразеологія тісно взаємодіють із суспільно-політичними словами й висловленнями, які відображають соціальні зміни в періоди створення колгоспів, організації сільськогосподарського виробництва [5: 122 — 128].

Якісно новий етап у вивченні мови прози 1920 — 1930-х рр. починається від 90-х рр. ХХ ст. У цей час пріоритетним об'єктом лінгвостилістичних досліджень (насамперед дисертаційних праць) стає мова реабілітованої української прози — творів М. Хвильового (Н.С. Дужик, Л.О. Ставицька), В. Підмогильного (Л.М. М'ялковська), Б. Лепкого (Л.Ю. Бурківська), В. Винниченка (В.М. Русанівський, Л.О. Науменко). Крім уведення в активний науковий обіг нових текстів, відбувається також оновлення методів дослідження. Знакові щодо цього праці Л.О. Ставицької, в яких запропоновано нові лінгвостилістичні виміри пізнання мовно-естетичної системи художньої прози 20 — 30-х рр. ХХ ст. на рівні лексико-семантичного ізоморфізму жанрових образних систем [пор., наприклад, 10: 27]. Домінанти ідіостилів вона визначає за способами ліричного мовомислення, констатуючи психологічну манеру мовомислення М. Хвильового, А. Головка, Г. Косинки, П. Панча; філософську — М. Івченка, А. Любченка, інтелектуально-аналітичну — В. Підмогильного, В. Домонтовського. Уперше в українській лінгвостилістиці дослідниця зосередила увагу на лексико-семантичній організації символічних паралелей, мовно-естетичній організації тематичного поля «внутрішній портрет персонажа» (що особливо актуально для соціально-психологічної прози), акцентувала новаторсько-світоглядне наповнення мовообразу

міста як вияву урбаністичної тематики в українській літературі початку ХХ ст., осучаснила трактування одоративних, колірних, музичних образів, флорономенів, пов'язавши їх з актуальним для 1920 — 1930-х років символістським способом мовомислення.

Історіософську тяглість вивчення художньої прози 1920 — 1930-х років демонструє увага Л.О. Ставицької до функціонального навантаження «іншостильових» одиниць. Осучасненого змісту в її інтерпретації набувають тези про стильову та образно-семантичну двоплановість газетно-публіцистичної лексики та фразеології (джерело іронії та сатири), про її функції у відображенні соціального багатоголосся [10: 37 — 38].

Першу спробу системного осмислення лінгвостилістики роману В. Підмогильного «Місто» (як зразка української урбаністичної прози) здійснено в дисертаційній праці Л.М. Мялковської. Диференційними ознаками мовостилю письменника визначено інтелектуалізацію, психологізацію мови (зокрема, у цьому контексті послідовно простежено проникнення книжної лексики й синтаксичних структур в авторську оповідь, механізми семантичного ускладнення метафори). Докладно проаналізовано лексико-семантичне макрополе «місто», схарактеризовано семантичні й стилістичні функції абстрактних іменників із формантом *-ість*, моделі дієслівних метафор із ядерними семами «вогонь», «світло», «вода», «звук», «рух, переміщення», «конкретні дії», «внутрішній стан», «поведінка людини» [6].

Поєднавши методи лінгвостилістичних досліджень та історії мови, а також мовноособистісний підхід до аналізу текстових явищ у творах М. Хвильового, орнаменталізм прози М. Хвильового переконливо демонструє Н.С. Дужик [3]. Авторка констатує, що художню мову письменника найвиразніше характеризує висока локально-текстова концентрація тропів, актуалізованих на рівні експресивного синтаксису, використання прийомів віршування, лейтмотивний принцип побудови творів на основі різнорівневих повторів, наявність стилем, притаманних мові романтичних чи імпресіоністичних творів, естетизація елементів усного, розмовно-побутового мовлення в контексті стилізованої авторської оповіді. Ознаками інтелектуальності авторської мови дослідниця вважає вживання термінології суспільних наук, загальнонаукової лексики, географічних назв, антропонімів, пов'язаних з історичним минулим України. Також відзначає лірико-романтичне забарвлення тропеїстики прози (перифразів, метафор, слів-символів, епітетів) [3: 18].

Концептуальне теоретико-практичне узагальнення досліджень мови української художньої прози першої третини ХХ ст. як самодостатнього фрагмента історії літературної мови здійснив В.М. Русанівський [8]. Автор суттєво поглибив напрацьовані в розглянутих вище працях спостереження щодо загальної орієнтації художньої прози на розмовну стихію, виявив та схарактеризував доміанти мовних портретів письменників (А. Головка, В. Винниченка та ін.), увиразнив наявні у їхніх мовостілях типологічні збіги ідіостилістики. Наприклад, новаторським для свого

часу стало спостереження про те, що у вживанні російських та інших чужомовних слів А. Головка наслідує В. Винниченка [8: 316].

У контексті аналізу мовностилістичної палітри В. Винниченка В.М. Русанівський цілеспрямовано наголошує на довершеності моделювання тогочасних соціальних типів спілкування з притаманними їм російськими, елементами просторіччя, діалектизмами різних говіркових масивів, тюремними жаргонізмами. Стрижневу характеристику мовного портрета прозаїка дослідник визначив так: «Високий інтелектуалізм, поєднаний з абсолютним мовним реалізмом, — ось головна особливість мовного матеріалу В. Винниченка [9: 41]. Дуже чітко акцентовано й такі домінанти мовностилю письменника, як прагнення розбудувати словник української літературної мови, насиченість мови абстрактною лексикою, усталеними книжними кліше тощо й обережне введення у мовну тканину твору політичної лексики [9: 41, 42]. При цьому підкреслено, що вживання ненормативних граматичних форм слів у творах В. Винниченка зумовлене прагненням автора «дбати про представленість південноукраїнського говіркового масиву в художніх творах, та навіть у публіцистиці» [9: 45].

Однією з найбільш продуктивних методик вивчення прозових текстів наприкінці ХХ ст. стала методика польового структурування / польового моделювання лексики. У словнику розглядуваної художньої прози виділяють домінантні лексико-семантичні поля «час», «простір», «людина», які тісно пов'язані між собою і мають не тільки тематичні перетини, а й дифузні лексичні зони (Л.О. Ставицька, Н.С. Дужик, Л.М. М'ялковська, Л.О. Науменко та ін.). Наприклад, історичний час у мові художнього твору читач впізнає насамперед за лексичними одиницями — мовно-предметними та мовно-психологічними знаками доби, що є водночас характеристиками людини, компонентами мовоопису її зовнішнього чи внутрішнього, психоемоційного портрета (пор.: *війна* — *шинель*, *страждання*, *біль*). Їх статус соціально маркованих домінант прози 20 — 30-х рр. ХХ ст. підтвердили також студії кінця ХХ — початку ХХІ ст.

Оновлення лінгвософських позицій вивчення української прози 20 — 30-х рр. ХХ ст. на сучасному етапі пов'язане, з одного боку, з розвитком антропоцентричної лінгвістичної парадигми, а з другого — з глибоким психологізмом цих прозових текстів, присвячених проблемам буття людини в час активних історичних та соціально-культурних викликів і зрушень. Ці аспекти в новітніх стилістичних дослідженнях мають кілька рівнів репрезентації: «людина і час», «людина і суспільство», «людина і людина».

Відбиваючи найбільш актуальні соціальні проблеми свого часу, мова аналізованої прози висвітлює їх передусім через призму психологічних трансформацій у свідомості тогочасної людини як суб'єкта історії. Тому природною є увага дослідників до такого аспекту дослідження художнього дискурсу цього періоду, як *мовний портрет людини*. Суперечливість внутрішнього світу людини в час історично значущих і тому контроверсивних суспільних подій і відповідних настроїв вербалізується у прикметних

художніх засобах, що стають інформативним матеріалом лінгвістичних досліджень (С.Я. Єрмоленко, Л.О. Ставицька, Л.М. Мялковська, Н.С. Дужик). Базовою методикою цих досліджень залишається функціонально-семантичний аналіз, польове та тематичне моделювання (виокремлення текстових лексико-семантичних, асоціативних, асоціативно-семантичних полів, тематичних груп, тематичних ліній тощо). Накреслені в цих працях напрями дослідження, визначені лексико-семантичні, асоціативно-семантичні поля та мікрополя (як-от «революція» і «війна»), тематичні групи лексики («назви суспільних класів», «назви соціальних груп людей за видом діяльності», «назви осіб за належністю до певної організації, політичного напрямку», «назви організацій, установ», «зібрання») показово відображають історичні реалії, які визначили формування людини періоду 20 — 30-х рр. ХХ ст. й, очевидно, саме тому залишилися напрямними для подальших стилістичних студій, здійснюваних на початку ХХІ ст. Таке структурування сприяє окресленню загальних тропеїчних моделей зовнішнього портретування людини в означеній мовно-естетичній системі, виявляє наскрізні прийоми індивідуалізації та типізації в зображенні персонажів.

Здійснений короткий огляд історіографії та історіософії вивчення мови української художньої прози ХХ ст. підтверджує знаковість цієї прози як мовно-літературного феномену та її самодостатність як знакового фрагмента історії української літературної мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білодід І.К. Мова і стиль роману «Вершники» Ю. Яновського. Київ, 1955.
2. Гретченко Н.Ф. Особливості стилю А. Головка: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2004. 24 с.
3. Дужик Н.С. Мовна особистість Миколи Хвильового в аспекті стилістики та історії літературної мови: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 1996. 196 с.
4. Єрмоленко С.Я. Лінгвостилістика: основні поняття, напрями й методи дослідження. *Мовознавство*. 2005. № 3 — 4. С. 112 — 126.
5. Курс історії української літературної мови. За ред. Білодіда І.К. Т. II. Київ, 1961.
6. Мялковська Л.М. Стилістика художньої прози Валер'яна Підмогильного: лексико-семантичні поля, тропи, стилістичний синтаксис: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2001. 20 с.
7. Науменко Л.О. Мова ранніх творів Володимира Винниченка: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2003. 20 с.
8. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Київ, 2001.
9. Русанівський В.М. Сила і краса (Особливості мови творів В.К. Винниченка). *Українська мова і література в школі*. 1992. № 2. С. 41 — 46.
10. Ставицька Л.О. Естетика слова в українській поезії 10 — 30-х років ХХ ст. Київ, 2000.
11. Сюта Г.М. Цитатний тезаурус української поетичної мови ХХ століття. Київ, 2017.

REFERENCES

1. Bilodid, I.K. (1955). The language and style of the novel "Vershnyky" Yu. Yanovsky. Kyiv (in Ukr.).
2. Gretchenko, N.F. (2004). Features of the style A. Holovko: author's abstract. Diss. ... Cand. Filol. Sciences: 10.02.01. 24 p. Kyiv (in Ukr.).
3. Duzhyk, N.S. (1996). Mykola Khvylovy's linguistic identity in the aspect of stylistics and the history of literary language: Diss. ... Cand. Filol. Sciences: 10.02.01. 196 p. Kyiv (in Ukr.).

4. Yermolenko, S.Ya. (2005). Linguisticology: basic concepts, directions and methods of research. *Linguistics*, 3 — 4, 112 — 126 (in Ukr.).
5. Bilodid, I.K. (Ed.). (1961). The course of the history of the Ukrainian literary language. Vol. II. Kyiv (in Ukr.).
6. Myalkovska, L.M. (2001). Stylistics of artistic prose Valeryan Pidmohylny: lexical-semantic fields, trails, stylistic syntax: author's abstract. Diss. ... Cand. Filol. Sciences: 10.02.01. 20 p. Kyiv (in Ukr.).
7. Naumenko, L.O. (2003). The language of early works by Volodymyr Vynnychenko: author's abstract. Diss. ... Cand. Filol. Sciences: 10.02.01. 20 p. Kyiv (in Ukr.).
8. Rusanivsky, V.M. (2001). History of the Ukrainian literary language. Kyiv (in Ukr.).
9. Rusanivsky, V.M. (1992). Power and beauty (Features of the language of the works of V.K. Vynnychenko). *Ukrainian language and literature at school*, 2, 41 — 46 (in Ukr.).
10. Stavyt'ska, L.O. (2000). Aesthetics of the word in Ukrainian poetry of the 10th and 30th years of the twentieth century. Kyiv (in Ukr.).
11. Syuta, G.M. (2017). Quotationary thesaurus of the Ukrainian poetic language of the twentieth century. Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано: 20.05. 2019

O.R. Senkovich

National University "Lviv Polytechnics", Lviv

HISTORIOGRAPHY AND HISTORIOSOPHY OF THE STUDY OF THE LANGUAGE OF UKRAINIAN ART FASHION OF THE 20 — 30 YEARS OF THE 20TH CENTURY

The article gives a brief overview of historiography and historiosophy in the study of the language of Ukrainian artistic prose of the twentieth century as a sign fragment of the history of the Ukrainian literary language. Trace the continuity and variability of the tradition of linguistic research of the corresponding texts in coordination with the socially significant issues covered in them, as well as in accordance with the actual paradigms of linguistic analysis of prose artistic text.

The prominence of the analyzed prose as a linguistic-literary phenomenon and its significance for the development of the Ukrainian literary language has been confirmed.

It is emphasized that the problem and methodology of linguistic research of the Ukrainian artistic prose of the twentieth century is connected with the socio-psychological nature of this prose, mentally immersed in the historical and psychological age of its creation, as well as with the change of linguistic (including linguisticistic paradigms) study of artistic text.

Keywords: *historiography, historiosophy, linguostylistics, the language of artistic prose of 20 — 30 years of XXth century, the methodology of linguistic research, linguistic paradigm.*